

TESLİS ÜZERİNE SABUNİ ELEŞTİRİSİ VE TEOLOJİK TARTIŞMALAR

Faruk GÜN*

Öz

Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm, Hz. İsa'nın ontolojik konumunu semavi dinlerin teolojik prizmasından farklı yorumlarla ele alır; bu da inanç sistemleri arasındaki epistemolojik çeşitliliği ve doktrinel farklılıkları ortaya koyar. Yahudilik, İsa'ya genellikle mesih olmadığı gerekçesiyle alt bir derece atfederken, Hristiyanlık, İsa'nın İlahîliğini ve kutsallığını vurgulayarak onu Teslis doktrininin ayrılmaz bir parçası olarak kabul eder. İslâm ise, Hz. İsa'yı divinitasın bir tezahürü olarak değil, uluhiyetten münezze bir peygamber olarak tanımlar ve ona hem beşeriyet hem de peygamberlik makamında dengeli bir perspektif sunar. Nüreddin es-Sâbûnî, Teslis doktrininin rasyonel bir çerçevede sorgular ve bu ilmî müzakereler neticesinde, Teslis inancının, tek ve bölünmez olan İlahî özün mahiyetine ters düştüğünü öne sürer. Bu makale, VI. ve XII. yüzyıllar arasında yaşamış Müslüman âlim Nüreddin es-Sâbûnî'nin Hristiyanlıkta Teslis doktrinine yönelik eleştirilerini ve dönemin Hristiyan mezheplerinin bu öğretiye ilişkin görüşlerini ele alır. Çalışmanın amacı, Yahudilik, Hristiyanlık ve İslâm'ın Hz. İsa, Hz. Meryem ve Ruhu'l-kudüs'ün teslis inancındaki yerini ve Allah'la olan ilişkisinin teolojik ve doktrinel temellerini incelemektir. Yöntem olarak karşılaştırmalı teolojik analiz kullanılarak, her dinin Hz. İsa'ya dair yaklaşımları ve bu yaklaşımların dinler arası etkileri değerlendirilmektedir. Tarihsel olarak bazı Hristiyan mezhepleri, Meryem'e İlahî nitelikler atfetse de ana akım Hristiyanlık onu ilâhî değil; İsa'nın kutsal annesi olarak görür. Kur'an'ın Meryem ve İsa tasviri, onların İlahîleştirilmesini kınayarak bunu yansıtır. Kur'an ayetleriyle bilgilendirilen Sâbûnî'nin eleştirileri, özellikle Meryem ile ilgili olarak Hristiyan teslisi hakkındaki İslâmî eleştirileri vurgular. Bu eleştiriler, Meryem'i tanrı olarak gören Collyridianlar gibi tarihsel grupları ele alır ve Hristiyan çoktanrıcılığının algılanan yönlerine yönelik geniş İslâmî eleştirileri yansıtır. Araştırma, bu teolojik farklılıkların anlaşılmasının, farklı inançlar arasında empatiyi ve doğru kavrayışı teşvik ettiğini sonucuna varır. Sâbûnî'nin çalışmaları, Hristiyan öğretilerine ilişkin İslâmî teolojik perspektifleri örnekleyerek, sahîh bilgiye katkıda bulunur.

Anahtar Kelimeler: Kelâm, İsa, Meryem, Teslis, Ruhu'l-kudüs.

Criticism of the Doctrine of the Trinity by Sâbûnî and Theological Debates

Abstract

Islam, Christianity, and Judaism approach the ontological position of Jesus from different theological perspectives, highlighting the epistemological diversity and doctrinal differences among these Abrahamic religions. Judaism generally assigns a lesser degree to Jesus, arguing that he is not the Messiah. Christianity, on the other hand, emphasizes the divinity and sanctity of Jesus, considering him an integral part of the Trinity doctrine. Islam describes Jesus not as a manifestation of divinity but as a prophet, maintaining a balanced perspective between his humanity and his prophetic status. Nüreddin es-Sâbûnî, a Muslim scholar who lived between the 6th and 12th centuries, questions the Trinity doctrine within a rational framework. He argues that the belief in the Trinity contradicts the nature of the one and indivisible Divine essence. This article examines Nüreddin es-Sâbûnî's critiques of the Christian doctrine of the Trinity and the views of contemporary Christian sects on this doctrine. The aim of the study is to explore the theological and doctrinal foundations of the positions of Judaism, Christianity, and Islam regarding Jesus, Mary, and the Holy Spirit in relation to the belief in the

* Dr. Öğr. Üyesi, Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi Anabilim Dalı, fgun@pau.edu.tr, <https://orcid.org/0009-0007-1921-8375>

Trinity. Using a comparative theological analysis method, the study evaluates each religion's approach to Jesus and the interfaith implications of these perspectives. Historically, while some Christian sects attributed divine qualities to Mary, mainstream Christianity views her not as divine but as the holy mother of Jesus. The Quran's depiction of Mary and Jesus reflects this by condemning their deification. Es-Sâbûnî's critiques, informed by Quranic verses, emphasize Islamic criticisms of the Christian Trinity, particularly regarding Mary. These critiques address historical groups like the Collyridians, who saw Mary as a deity, and reflect broader Islamic objections to perceived Christian polytheism. The research concludes that understanding these theological differences promotes empathy and accurate comprehension among different faiths. Es-Sâbûnî's works contribute to authentic knowledge by exemplifying Islamic theological perspectives on Christian doctrines.

Keywords: Kalâm, Jesus, Mary, Trinity, Holy spirit.

1. Giriş

Nüreddin es-Sâbûnî, (ö. 580/1184) Buhara'da yaşamış Hanefî ve Mâtürîdî mezheplerinin etkili bir savunucusu olarak tanınır. Sâbûnî'nin çalışmaları, Mâtürîdî düşünce yapısını pekiştirmekle kalmaz, aynı zamanda dönemin kelâm ilmi içinde Hıristiyanlıkla ilgili eleştirileri muhtasar ve öz bir şekilde sunar. Sâbûnî, Buhara'da eğitim görmüş ve hayatının büyük bir kısmını orada geçirmiştir. Hac yolculuğu sırasında Horasan ve Irak'ta ulemâ ile ilmî münazaralara katıldığı kaydedilmiştir (Râzî, 2016, ss. 36-46; Sâbûnî, 2005, ss. 21-22). Bu da onun ilmî kişiliğinin sadece yerel değil, aynı zamanda geniş bir coğrafyada tanındığını gösterir. Onun en bilinen eseri *el-Kifâye fi'l-hidâye* adlı çalışma, Hıristiyanlıkta yer alan teslîs doktrinine yönelik eleştirilere yer verir. Bu eserde Sâbûnî, Hıristiyanlık içerisindeki teslîs anlayışını ve bu öğretinin Baba, Oğul ve Meryem veya zat, ilim ve hayat şeklinde üç eşit uknûm ve ebedî kişilikten oluştuğu tezini sorgular (Sâbûnî, t.y., ss. 62-67). İslam geleneğinde Hıristiyanlığın üçlü unsurlu (Baba-Oğul-Kutsal Ruh) ilâhlık anlayışını ifade eden teslîs inancı, Ahd-i Cedîd'de iki yerde bahsedilmiştir. Matta kitabının sonunda İsa, havarilerini bütün milletleri Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz etmekle görevlendirirken, Pavlus ise Korintoslular'a yazdığı ikinci mektubunu, "Rab İsa Mesih'in lütfü, Tanrı'nın sevgisi ve Kutsal Ruh'un yoldaşlığı hepimizle olsun" diyerek bitirmektedir. Bu şekilde inanılan teslîs inancı, Sâbûnî'nin kitaplarında Baba, Oğul ve Eş Meryem şeklinde yer almaktadır. Sâbûnî'nin bu tasnifi, Rûhu'l-kudûs yerine Eş Meryem'in tanrıça olarak kabul edilmesi izaha gerek duyulan bir yaklaşım olarak görülmektedir. Bu makalenin amacı, genel teslîs inancında Sâbûnî'nin bu tasnifinin gerekçesini belirlemektir. Bu çalışma, teslîs inancında Sâbûnî'nin bakış açısıyla Hz. Meryem'in teslîs inancındaki konumu üzerinde incelenmiş olması çalışmayı diğer makalelerden ve çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu bağlamda, Sâbûnî'nin teslîs tasnifi ve bu tasnifin Hıristiyanlık içerisindeki yerinin detaylı bir analizi yapılacaktır. Ayrıca, Sâbûnî'nin bu yaklaşımının teolojik ve tarihsel temelleri irdelenecek ve İslam düşüncesi üzerindeki etkileri değerlendirilecektir (Sâbûnî, 2013, ss. 63-66).

Sâbûnî, Hıristiyanlıkta İsa ve Meryem'in Tanrısallıkla ilişkilendirilmesine eleştiriler getirmiş Kur'an perspektifinden, Hz. İsa'nın ne Allah'ın oğlu olabileceğini ve ne de Meryem'in Allah'ın eşi olarak görülebileceğini kesin bir dille reddetmiştir. Çalışmamız, öncelikle Sâbûnî'nin hayatına dair bilgilerle başlayacak, ardından Teslîs doktrini ve unsurları detaylı bir şekilde incelenecektir. Teslîs inancının arka planı bağlamında, Yahudi ve Hıristiyan doktrinlerindeki yorumlar analiz edilecek sonra Sâbûnî'nin bu yorumlara yönelik eleştirileri diğer kelâm ekollerinin önemli teorisyenleri ile değerlendirilecektir. Çalışmada özellikle Rûhu'l-kudûs 'ün Batı'da kilisenin ayrılmaz bir parçası olarak kabul edilmesine karşın es-Sâbûnî'nin Rûhu'l-kudûs yerine Hz. Meryem'i eş olarak zikretmesi, Hıristiyanlık içerisindeki Teslîs anlayışının ve bu öğretinin Baba, Oğul ve Rûhu'l-kudûs'ten öte zat, ilim ve hayat şeklindeki üç eşit ebedî uknûm olarak değerlendirilmesi üzerine yoğunlaşılacaktır. Çalışmanın bir diğer odak noktası,

Hız. İsa'nın ve Hz. Meryem'in tabiatları ile Ruhu'l-kudüs'ün Hz. Meryem, Hz. İsa ve Tanrı bağlamında üstlendiği rollerin incelenmesi olacaktır.

2. Yöntem

Çalışmamız, kitap, dergi ve belge analizine dayalı sistematik derleme ve literatür taraması yöntemiyle hazırlanmıştır. Belirlenen konuya ilişkin mevcut literatür taranmış, güvenilir kaynaklardan elde edilen veriler toplanıp analiz edilmiştir. Araştırmanın temel aşamaları, akademik çalışmaların incelenmesi, bilgilerin ana tema ve alt başlıklara göre sınıflandırılması ve dengeli bir değerlendirme yapılmasını içermiştir. Toplanan veriler sistematik, objektif bir şekilde analiz edilerek yorumlanmıştır. (N. Sâbûnî, 2005, ss. 21-23). Başlıklar halinde tasnif edilen bilgiler, tümevarım yöntemiyle karşılaştırılmış, konuyla ilgili elde edilen veriler araştırmanın teorik çerçevesini oluşturmuştur (İci, 1997, ss. 85-92). Geliştirilen kategori ve kavramlardan hareketle yapılan değerlendirmeler sonucunda, araştırma sorularına yönelik bazı bulgulara ve sonuçlara ulaşılmıştır. Bu yöntemin uygulanması sonucunda, çalışmamızın ana konusunu teşkil eden Teslîs Üzerine Sabunî Eleştirisi ve Teolojik Tartışmalar konusu üzerine üç semavi dinin kutsal kaynaklarında yer verilen Hz. İsa, Hz. Meryem ve Ruhu'l-kudüs'ün ulûhiyet bağlamı ve tabiatları delillerle incelenmiş olup, bu bağlamda Hz. İsa ve Hz. Meryem'in insan boyutu ve ulûhiyet ilişkisi araştırılmıştır. Konu, Hz. Meryem'i teslîs inancı içerisinde eş, Hz. İsa'ya oğul misyonunu yükleyen Hristiyan inancına karşı Kur'an-ın itirazları ve bu itirazlar çerçevesinde bu görüşleri tenkit eden kelimelerin yöntem ve esasları doğrultusunda incelenmiş ve sonuca ulaştırılmıştır.

2.1. Araştırma Etiği

Teslîs Üzerine Sabunî Eleştirisi ve Teolojik Tartışmalar adlı bu çalışma, konuyla ilgili birinci el kaynaklardan yararlanılarak yapılmıştır. Birinci el kaynakların yanında diğer kaynaklara da müracaat edilmiştir. Çalışmada görülen alıntılar ve atıfların verilmesinde bilimsel araştırma ve akademik etik kurallara uygun olarak hareket edilmiştir.

3. Bulgular

İslâm inancında Hz. İsa, Allah'tan bir kelime (Kelimetullah) ve Allah'tan bir ruh (Ruhullah) olarak tanımlanır ve Allah üçtür şeklinde bir yaklaşımdan nehyedilir (Akkavak- Ünal, t.y., ss. 1460-1476). Hz. İsa, İslâm inancında Meryem oğul olarak anılır ve bu tanımlama, O'nun insani yönünü ön plana çıkarırken, ilâhîliğe atfetme durumunu reddeder (Karaman vd., 2014, s. 1/565-575.). Bu, İslâm'ın antropomorfizme (Allah'ın insani özelliklerle tanımlanması) kesinlikle yer vermediğini gösterir. Kur'an, Hz. İsa'yı, Allah'ın emriyle Meryem'den doğmuş, yine Allah'ın izniyle mucizeler gerçekleştiren bir peygamber olarak tanımlar (Âl-i İmrân 3/45, 3/49, Maide 5/110). Bu tanımlamalar onun aslının Ruhu'l-kudüs'ten ya da ilâhî bir parçadan münezzehe olduğunu, sadece Allah'ın emri ve kudretinin bir eseri olarak dünyaya geldiğini vurgular. İslâm'a göre, Hz. İsa'nın babasız olarak doğumu, Allah'ın iradesinin ve kudretinin manifestosudur. Bu yüzden O ne Ruhu'l-kudüs'ün ne de Yüce Allah'ın oğul olarak değerlendirilemez. Hz. İsa'nın Kelimetullah olarak tanımlanması, Hristiyanların iddia ettiği gibi O'nun ezeli ve ilâhî bir varlık olmadığını, bunun yerine Allah'ın kelâmının ister nefsi ister lafzi olsun, bir yansıması ve bu sebeple de sonradan var olmuş bir varlık olduğunu işaret eder. Rûhullâh olarak tanımlanması da O'nun Allah'ın kendi ruhundan üflenmiş olduğu anlamına gelmez. Çünkü O'na hulûl etmesi kesilmesi, bölünmesi, haizi, cismi ve cevheri olmayan Allah'ın kendi ruhundan üflenmiş olması gerçek anlamda değil ilâhî iradenin bir göstergesi olarak anlaşılması vacip olan bir yorumdur (Kutluay, 2001, ss. 173, 207, 269.) Bu kapsamlı anlayış, Hz. İsa'nın ilâhî bir varlık değil, Allah'ın elçisi olarak O'nun Hz. Âdem gibi nedensellik prepsiplerinin üstünde Allah tarafından ol emriyle dünyaya geldiğini net bir şekilde ortaya koyar (Çoban, 2018, ss. 19-35). Bize göre burada kün-ol emri ezeli, bakî, ebedî, bölünmeyen, parçalanmayan, hulul etmeyen, gerçek illet ilahî kelâmı; feyekün-oluveren ise sonradan

yaratılan, mühdes, fani, başlangıcı ve sonu olan varlıklara tekabül etmektedir. Allah'ın sıfatlarının ve isimlerinin dışında bütün varlıklar fani ve mühdes olan varlıklardır. Burada Hz. İsa Allah'ın ezeli kelâmı nefsi ve kadim olan Kur'an gibi kün-ol kısmında değil annesi Hz. Meryem ve Ruhu'l-kudüs'le bareber feyekün-oluveren hadis varlık alanında yer almaktadır (Râzî, 1981, s. 8/49). Çünkü Allah'ın ezeli kelâmı ve sıfatları araz değil ki fani varlıklar gibi başlangıcı, sonu, kısmı, bölümü, mesafesi, yeri, yönü, kapladığı mekânı, tonu, lafzı, hecesi, harfî, lehçesi olsun (Teftâzânî, 1970, s. 67-103). Nitekim Kur'an'da her bir anlatıda, Hz. İsa'nın ve annesi Hz. Meryem'in, Ruhu'l-kudüs'ün acizlik, hüznü, ihtiyaç ve normal insanlık durumları içerisinde olduğu oldukları vurgulanır. Hz. İsa ve Hz. Meryem'in öyküsü, Kur'an'da, Allah'ın insanlık için mucizelerle destekleyip gönderdiği peygamberlerin bir devamı olarak ele alınır (Çetinkaya, 2013, s. 82).

Teslîs'in bir uknumu olarak Tanrı ile bağdaştırılan İsa'nın tabiatı üzerine tartışmalar ölümüne dair şüpheleri de beraberinde getirmiştir. İslâm inancında, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği ve öldürülmediği, aslında Allah tarafından korunarak doğrudan göğe yükseltildiği belirtilir (Bk. Maide 5/110; Meryem 19/30 Nîsâ 4/157-158). Hz. İsa'nın ölümü ve kıyametten önceki dönüş konusu bu bağlamda İslâm dünyasında farklı yorumlara ve anlayışlara neden olmuştur. İslâmî literatürde, Hz. İsa'nın düşmanları tarafından öldürülme teşebbüsüne maruz kaldığı, ancak Allah tarafından korunarak ruhu ve bedeni ile ilâhî huzura yükseltildiği, kıyamet gününden önce dünyaya ineceği ve İslâm peygamberi Hz. Muhammed'in getirdiği vahiyleri takip ederek Deccal'i öldürüp yeryüzünde adaleti hâkim kılacağı şeklinde bir inanış yer edinmiştir. Bu inanç, Kur'an ve hadislerle desteklenirken, bazı İslâm âlimleri bu rivayetleri, İslâm'a Hıristiyan kültürünün etkileşimi sonucu giren bir inanç olarak değerlendirir. Ayrıca, Hz. İsa'nın ölümüne dair ayetlerin açık anlamlı olmadığını ve çeşitli hadislerin mevcudiyeti göz önünde bulundurularak, bu olayın bütünüyle reddedilmesinin doğru olmadığını savunan görüşler de vardır. Öte yandan, Hz. İsa'nın bir peygamber olarak görevini tamamladığı ve Hz. Muhammed'in son peygamber olarak gelmesiyle nübüvvetin sona erdiği, dolayısıyla başka bir peygamberin dünyaya gelmesinin İslâm'ın hatm-i nübüvvet ilkesiyle bağdaşmadığı ifade edilir. Öte taraftan Hz. İsa'nın ölümü ve sonrası ile ilgili İslâmî bakış açısına göre, Hz. İsa'nın çarmıha gerilmediği, Allah tarafından kurtarıldığı ve sonrasında Allah'a yükseltildiği inancı önemli bir yer tutar. Kur'an'da şehitlerin ölümüyle ilgili olarak, onların ölmediği, Rableri nezdinde yaşamaya devam ettikleri ifade edilir. Bu ayetler, şehitlerin Allah katında bir ölümsüzlüğe kavuştuğunu, fakat bu durumun maddi bir yükseliş olarak değil, manevi bir ayrıcalık olarak anlaşılması gerektiğini vurgular. İslâm inancına göre, Allah zamandan, mekândan ve maddeden münezzehe olduğundan, bu tür bir yükselişin maddi bir anlam taşımaması beklenemez (Ateş, 2021, 1/ 447-450). Ayrıca, Hz. İsa'nın yeniden dünyaya geleceği ve bozulan inançları İslâm'ın itikadı doğrultusunda düzelterek beklenmesi, İslâmî eskatolojide önemli bir yere sahiptir (Karadaş, 2003, ss. 149-165). Fakat bu beklenti, bazı yalancı insanların çıkıp mesih veya mehdi olduklarını iddia etmelerine de zemin hazırlamıştır. İslâm öğretisine göre, müminlerin görevi sadece bir kurtarıcı beklemek değil, aktif olarak iyiliği yaymak, kötülüğü engellemek ve toplumu ıslah etmek yönündedir (Fatiş, t.y., ss. 63-64).

Hıristiyanlıkta, İsa'nın çarmıha gerilmesi, ölümü ve dirilişi, inanç sisteminin merkezinde yer alır ve insanlık günahının kefareti olarak Tanrı'nın gerçekleştirdiği bir fedakârlık olarak kabul edilir. İsa'nın bu fedakarlığı, Hz. Adem'in günahının sonuçlarını ortadan kaldırmak ve inananlar için ebedî yaşamı mümkün kılmak amacını taşır. Yeni Ahit'in dört İncilinde detaylı olarak anlatılan bu olaylar, Hz. İsa'nın öldükten sonra üçüncü gün dirilişi ile zirveye ulaşır; bu diriliş, Tanrı'nın ölüm üzerindeki zaferini simgeler ve müminlere günahların bağışlandığını ve ölümden sonraki hayatta umut bulunduğunu müjdeleyen temel bir öğretilerdir. Bu inanç, özellikle Vahiy kitabında açıklanmış olup, Hıristiyan ritüellerinde ve ibadetlerinde, özellikle Paskalya'da kutlanan diriliş temasıyla sıkça vurgulanır ve Hıristiyan toplulukları arasında manevi bir beklenti ve umut kaynağı olarak işlev görür. Ayrıca,

Hıristiyan eskatolojisi, İsa'nın fiziksel olarak dünyaya ikinci kez geleceğini ve bu ikinci gelişin, dünyadaki adaletsizlikleri sona erdirecek ve Tanrı'nın Krallığını kuracak olaylar zincirini başlatacağını öngörür. Hıristiyan inancında İsa'nın dirilişi, çarmıha gerilmesinin üçüncü gününde meydana gelmiştir. İncillere göre, İsa'nın mezara gömülü olduğu yer, bir grup kadın tarafından ziyaret edildiğinde, mezarın taşı yuvarlanmış ve mezar boş bulunmuştur. Daha sonra Hz. İsa, çeşitli kişilere, özellikle de havarilere görünerek dirildiğini kanıtlamıştır. Hz. İsa'nın dirilişi, Hıristiyanlıkta günahların affı ve ölümden sonra yaşamın mümkün olduğunun en güçlü göstergesi olarak kabul edilir. Hıristiyanlık inancına göre Hz. İsa, çarmıhta öldüğü Cuma gününden üç gün sonra dirilmiş, kırk gün boyunca ara sıra Havarilerine görünmüş ve dirilişinin kırkıncı gününde onların gözleri önünde göğe yükselerek Baba Tanrı'nın yanına gitmiştir (Demirci, 1998, 17/328-140). Bu olaydan önce, Hz. İsa önemli bir tutum değişikliğine girerek Havarilere yeni görevler vermiş; onlardan dünyanın dört bir yanına giderek İncil'i tüm yaratılışa yaymalarını, insanları Baba, Oğul ve Kutsal Ruh adına vaftiz etmelerini istemiştir (Matta 28/16-20; Markos 16/15-19; Luka 24/45-49). Hıristiyan teolojisinde genellikle İsa'nın göğe yükselişi olarak adlandırılan bu olay, İsa'nın bedensel olarak dünyadan ayrılıp cennete, yani Tanrı'nın yanına gittiğini ifade eder. Hıristiyan doktrinine göre Hz. İsa, şu an cennette yaşamaktadır ve inançlıların günahları için aracılık etmektedir. Bu inanç, Yeni Ahit'teki Havarilerin İşleri kitabında ve diğer bazı kısımlarda detaylandırılmıştır (Havarilerin İşleri 1/9-11). Modern dünyada, Hz. İsa'nın öğretileri ve yaşamı, kültürel, sosyal ve dini diyalogların merkezinde kalmaya devam etmektedir. Hz. İsa'nın mesajı olan sevgi, affetme ve barışın teşviki, dünya çapında birçok sosyal ve etik harekete ilham kaynağı olmuştur. Ayrıca, ikinci gelişin beklentisi, çevresel krizler ve global adaletsizlikler gibi çağdaş sorunlarla mücadele bağlamında da umut ve eylem için bir itici güç olarak görülmektedir. Bu geniş kapsamlı teolojik öğretiler ve inançlar, Hıristiyanlıkta Hz. İsa'nın merkezi rolünü ve onun insanlık tarihi üzerindeki derin etkisini pekiştirir ve Hıristiyan cemaatleri arasında dini yaşamın ve ibadetin temelini oluşturur.

Yahudilikte genel olarak İncil anlatılarını ve Hz. İsa'nın mesih olarak kabulünü reddeden bir yaklaşım hâkimdir. Yahudi alimler, Hz. İsa'nın tarihi bir figür olarak varlığını kabul etse de onun dini iddialarını ve peygamberlik ya da mesihlik vasfını tanımaz. Nitekim Kur'an 'a göre Yahudiler, İsa'nın tebliğ ettiği mesajdan hoşlanmamışlar ve onu öldürmek için tuzak kurmuşlardır (Luka, 23/2; Yuhanna, 18/33-38; Âl-i İmrân 3/54). Bu durum her ne kadar Yahudi teolojisinde, mesih bekleyişi ile ilgili olarak gelecekteki bir kurtarıcının gelmesine yönelik inançla paralellik gösterse de mesih olarak bekledikleri kişi kesinlikle Hz. İsa değildir (Aydın, 2017, ss. 73-83). Öte taraftan İslâm'da ise Hz. İsa'nın göğe yükselişi ve ahir zamanda dönüşü, Mesih olarak kıyamet alametleri arasında sayılır ve İslâmi eskatolojinin önemli bir parçasını oluşturur. Hz. İsa'nın bu dönüşü, dünya düzenini adaletle yeniden tesis edeceği ve İslâm'ın son peygamberi Muhammed'in getirdiği mesajı teyit edeceği şeklinde anlaşılır. İslâm inancında, Hz. İsa'nın nezdine yükseltilmesi, onun ölümsüzleştirilmesi değil, Allah'ın özel koruması altında oluşunun bir işareti olarak kabul edilir. Bu teolojik çeşitlilik, özellikle de monoteist dinler arasında, Hz. İsa'nın kimliği ve rolü etrafında derin diyalog ve tartışmalar için zemin hazırlamıştır. Her üç dinin takipçileri için, Hz. İsa'nın tarihsel ve teolojik figürü üzerine yapılan bu tartışmalar, kendi inanç sistemlerinin daha iyi anlaşılmasına ve yorumlanmasına olanak tanır.

Kelâm alimleri, Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın yalnızca Allah tarafından yaratılmış kullar olduğunu vurgulayarak, onlara herhangi bir ilâhî özellik atfedilmesini reddederler. Bu anlayış, Sâbûnî'nin teslîs doktrinine yönelik eleştirilerinde de kendini gösterir. Sâbûnî, teslîs inancının ne akıl ne de vahiy ile desteklenemeyeceğini savunur ve Allah'ın zât, bilgi ve hayat olarak üçlü bir yapıya bölünmesinin neden diğer ilâhî sıfatlarla genişletilmediği sorusunu gündeme getirir. İslâm'ın Allah'ın mutlak birliği ve benzersizliği ilkesiyle Hz. İsa'nın ilâhî kabul edilmesi arasındaki çelişkiyi belirginleştirir. Kur'an, Hz. İsa'nın mucizelerinin Allah'ın izniyle gerçekleştiğini vurgular ve onun sadece Allah'ın bir elçisi

olduğunu, herhangi bir ilâhî nitelik taşımadığını açıkça belirtir. Dolayısıyla, Hz. Meryem'e ilâhî statü verilmesi İslâm teolojisinde kesinlikle kabul edilmez bir görüştür. Nureddin es-Sâbûnî, Hıristiyan teslîs doktrinini eleştirirken, bu öğretilerin İslâmî teoloji ve genel mantıksal düşünce yapısıyla uyumsuz olduğunu savunur (Sâbûnî, 2005, ss. 21-23.)

Sâbûnî, Hıristiyanlıkta İsa'nın ilâhî ve insani özellikler taşıdığına dair teslîs anlayışını, İslâm'ın tevhid anlayışı çerçevesinde değerlendirir ve bu inancın temel sorunlarını ortaya koyar. Hıristiyanlıkta Meryem'e Theotokos (Tanrı'nın Annesi) unvanının verilmesi ve bazı mezheplerde ona Tanrıça statüsü atfedilmesi eleştirilir. Kur'ân, Hz. İsa ve Hz. Meryem'in ilahlaştırılmasını kesin bir dille reddeder ve onların Allah'ın kulları olarak sunulduğunu belirtir. Sâbûnî'nin eleştirileri, Hıristiyan teslîs doktrininde Kutsal Ruh'a deyinmeden Tanrı, Hz. İsa ve Hz. Meryem şeklinde tanımlanmış bir inanç sistemini sorgular. Bu eleştiriler, Arap Hıristiyanlarının dini eğitim eksiklikleri ve Hıristiyan öğretilerinin yanlış anlaşılması bağlamında da değerlendirilir. Nureddin es-Sâbûnî, İslâm'ın tevhid anlayışını temel alarak Hıristiyanlıkla ilgili teolojik farklılıkları ve ortak noktaları anlamamıza yardımcı olur. Bu çalışmalar, dinlerarası empati ve doğru din anlayışının geliştirilmesine katkı sağlar (Sâbûnî, 2005)Nureddin es-Sabuni'nin Teslis doktrinine yönelik eleştirilerini içeren çalışmamız, mevcut literatürdeki diğer araştırmalarla karşılaştırıldığında özgün bir katkı sunmaktadır. Konuyla ilgili daha önce çalışılmış olan Dinler Tarihi alanında Prof. Dr. İskender Oymak'ın (2021) “Hıristiyanlığın Teslis Doktrinine Kadı Abdulcabbar'ın Eleştirisi” adlı makalesinde, Kadı Abdulcabbar'ın Teslis'in mantıksal tutarsızlıklarına odaklanan eleştirileri incelenmiştir. Ayrıca, Mehmet Zafer İnanlar'ın “Hıristiyan Teslisinin Pagan Kökleri” (İnanlar, 2020) adlı makalesi, Teslis doktrininin Pagan inanç sistemlerinden etkilenmiş olabileceğini öne sürmektedir. Elif Akkavak ve danışman hocası Prof. Mustafa Ünal'ın yüksek lisans tezinden üretilmiş makalesi (Akkavak & Ünal, t.y.), Hıristiyanlık içindeki Teslis karşıtlığı hareketlerini kapsamlı bir şekilde incelemiş ve bu hareketlerin teolojik temellerini analiz etmiştir. Sabuni'nin Kur'an'a dayanan eleştirileri ise, Hıristiyanların Baba, Oğul ve Kutsal Ruh inancının yanı sıra, Kutsal Ruh yerine teslîs inancında Hz. Meryem'i eş ve tanrıça kabul eden anlayış üzerinden de teslîs inancını eleştirmektedir. Bu bağlamda, çalışmamız teslîs inancı içerisinde Hz. Meryem'e yer vermesi açısından diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bu özgün yaklaşım, İslâmî kelâm disiplini içerisinde Teslis doktrini üzerine yapılan tartışmalara yeni bir boyut kazandırmakta ve bu alandaki boşlukları doldurmaya yönelik önemli bir adım olarak değerlendirilmektedir. Çalışmamız, Sabuni'nin eleştirilerini detaylandırarak ve mevcut literatürdeki diğer araştırmalarla karşılaştırarak, Teslis doktrini üzerine yapılan teolojik tartışmalara zengin bir perspektif kazandırmak ve bu alandaki bilgi birikimine katkı sunmayı amaç edinmektedir (Akkavak & Ünal, t.y.; Oymak, 2021)

5. Kelâm İlminde Teslîs İnancı ve Teslîs Üzerine Yazılan Reddiyeler

Kelâm alimleri, Hıristiyanlıkta Tanrı'nın üç ayrı uknum öz- zat, ilim ve hayat olarak taksim edilmesi veya Baba (Allah), Oğul (İsa) ve Meryem (Zevce) şeklindeki yorumların İslâm'ın tevhid inancıyla çeliştiğini belirtirler. Kelâm alimleri, Hıristiyanlıkta bazı grupların Hz. Meryem'i Allah'ın eşi ve Hz. İsa'yı Allah'ın oğlu olarak kabul etmelerini, Allah'ın mutlak birlik ve bütünlüğüne aykırı bir yaklaşım olarak değerlendirirler. Teslîs inancının hem akıl hem de nakil yönlerinden bunu ispatlayacak bir delil yoktur. Teslîs tevhid anlayışı ile çeliştiğinden kelâm alimleri tarafından özellikle eleştirilir. Buna karşın, İslâm teolojisi, Tanrı'nın (Allah'ın) mutlak birliğini ve bölünmezliğini vurgular (Meryem, 239) Kelâm alimleri, Hıristiyanlıkta Trinitas doktrinine yönelik eleştirilerini, Kur'ân'ın teslîsi kesin bir dil ile reddeden açık mesajlarına dayandırır. Özellikle Kur'ân, Allah'ın tek ve eşsiz olduğunu ne doğurmuş ne de doğmuş olduğunu belirterek, her türlü çoğulluk ve bölünme fikrini reddeder (İhlas 112/1-4) Çünkü bu tür inançlar, Allah'ın ihtiyaç sahibi olduğu ve parçalara ayrılabilmesi gibi iddiaları içerir ki, bu da kelâm ilminde kabul edilemez. Kelâm alimlerine göre Allah, mutlak bir teklik içerisinde, her türlü bölünme ve sınırlılıktan münezze bir varlık olarak tanımlanır. O'nun zatına herhangi bir faniye

ait özellik atfetmek imkânsızdır ve O, yaratılmışların hiçbir özelliğiyle tanımlanamaz. Allah, zaman ve mekânın ötesinde, başlangıcı ve sonu olmayan, sınırların ötesinde bir varlıktır. O cevher ve cisim olmaktan uzak, herhangi bir şekil veya surete sahip değildir. O'nun mâhiyeti ve keyfiyeti cisimlerin geçici nitelikleriyle ilişkilendirilemez (Soyal, 2011, ss. 9-128). Özellikle III. /IX yüzyıldan itibaren müslüman kelâmcılar, Tanrı'nın mutlak birliği noktasında teslîs ve unsurlarına yönelik reddiyeler yazıp Hıristiyanlarla tartışmışlardır. Hatta Uknûm inancı hakkındaki felsefi tartışmalar sırasında Kindî (ö. 801-873) ekolüne mensup filozoflardan İbn Tayyib es-Serahsî'nin (ö. 286/899) zor anlar yaşadığına dair haberler alan Kindî, ona bu tür tartışmalara girmemesi konusunda tavsiyede bulunmuştur (Matti Moosa, t.y., ss. 19-22). Çeşitli dönemlerde Kâdî Abdülcebâr (ö. 416/1025), İmam Gazali (ö. 505/1111), Taberî (ö. 839-923), Kindî Cüveynî (ö. 1226-1283) ve Şehristânî (ö. 1086-1153) gibi alimler, Hıristiyanlarla tartışıp bunlara reddiyeler sunan alimler arasındadır (Cüveynî, 1950, 1950; Gazzali, 1973; Wolfson, (1974), s. 49; Kâdî Abdülcebâr, 1988, ss. 127-136; Şehristânî, 1992; Taberî, 2001, s. 1/265; 2/26-50).

İslâm düşüncesi içinde Hıristiyanlık, özellikle Teslîs inancına yönelik eleştirileri içeren birçok eserler yazılmıştır. Bu alimler, İslâm'ın tevhid anlayışını savunurken, Hıristiyan doktrinlerini mantıksal çelişkiler ve teolojik sorgulamalarla eleştirmişlerdir. İşte bu alimlerden bazıları ve onların eleştiri yaptıkları eserleri şu şekildedir:

Ali b. Rabbân et-Taberî (838-870), Hıristiyanlıktan İslâm'a geçmiş bir bilim insanı ve alimdir. er-Red ale'n-nasâra eserinde, özellikle Teslîs anlayışını ele alarak, Hıristiyan inanç sistemini hem teolojik hem de mantıksal açıdan sorgulamıştır. Eserinde, Hz. İsa'nın ilahlığına yönelik iddiaları detaylı bir şekilde eleştirerek, Hıristiyan doktrinlerindeki çelişkilerini ortaya koymuştur (Taberî, 1959, ss. 122-127).

Abdullah b. İsmail el-Haşimî (ö.?), Risâle ila Abdil Mesih b. İshâk el-Kindî adlı eserinde Hıristiyanlık ve özellikle Teslîs inancını eleştirmiştir. Haşimî, Hıristiyan inancının temel unsurlarını mantıksal çelişkiler üzerinden sorgulayarak, İslâm'ın tevhid inancını öne çıkarmıştır. Eseri, özellikle Hıristiyan ilah anlayışına yönelik akılcı eleştiriler içermektedir (Haşimî, 2005, ss. 8-13).

Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız (776-868), el-Muhtar fi'r-red ale'n-nasâra adlı eserinde, Hıristiyanlık ve Yahudilik hakkında geniş çaplı eleştiriler sunmuş, özellikle teslîs doktrinini ve Mesih anlayışını sorgulamıştır. Câhız'ın eleştirileri, onun edebi üslubu ve derin bilgisini yansıtan bir kelâm çalışması olarak kabul edilir.

Ebu İsa Muhammed b. Harun el-Verrâk (ö.?), Kitabu fi'r-red ale-l-firaki's-selâse mine'n-nasâra ve er-red ale't-teslîs eserlerinde, Hıristiyanlık içerisindeki büyük üç mezhebi (Yakubîler, Nesturîler ve Melkanîler) ele almış ve bunların teslîs anlayışlarını detaylı bir şekilde eleştirmiştir. Verrâk, bu mezheplerin teolojik iddialarını ve kutsal metinlere dayandırdıkları argümanları sıkı bir eleştiriye tabi tutarak, İslâm kelâm geleneğinde önemli bir yere sahip olmuştur (Verrâk, 1992, ss. 67-71, ss. 92-94).

Kadı Abdülcebâr (935-1025), Mu'tezili düşünceye dayanan kelâmcısı olarak, *el-Muğnî fi ebvâbi't-tevhîd ve'l-adl* adlı eserinde Hıristiyanlık, özellikle Teslîs doktrinine yönelik eleştiriler sunmuştur. Kadı Abdülcebâr, Hıristiyanların Tanrı'nın üçlü bir varlık olduğu inancını, İslâm'ın tevhid anlayışıyla çeliştiğini öne sürerek, bu inancın ne akıl dışı ne de vahye uygun olduğunu savunmuştur. İsa'nın ilâhî niteliklere sahip olmasını, Hıristiyan metinlerindeki çelişkileri kullanarak sorgulamıştır (Oymak, 2021, ss. 676-696).

İbn Hazm (994-1064), *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal* adlı eserinde farklı dinler ve mezhepler üzerine eleştiriler geliştirmiştir. İbn Hazm, Hıristiyanlığın temel öğretileri ve kutsal metinleri üzerinde detaylı analizler yaparak özellikle teslîs doktrinine yönelik eleştiriler sunmuştur. Teslîs

inancının mantıksal tutarsızlıklarını vurgulayarak, bu inancın ne akılla ne de İncil'in aslı metinleriyle uyumlu olmadığını dile getirmiştir (Hazm, 1996, 1/263).

İmam Gazzâlî (1058-1111), özellikle *Tehâfütü'l-felâsife* eserinde, Yunan filozoflarının İslâm akidesine ters düşen görüşlerini eleştirirken, aynı zamanda Hıristiyan doktrinlerine de değinmiştir. Gazzâlî, filozofların Tanrı'nın bilgisinin evrensel ilkelerle sınırlı olduğunu savunmalarını eleştirirken, benzer şekilde Hıristiyan teslîs inancının da İslâm'ın tevhid anlayışıyla bağdaşmayacağı konulara yer vermektedir. Gazzâlî *er-Reddû'l-Cemîl li-Ulûhiyyeti İsâ bi-Sarihi'l-İncîl* adlı eserinde yine teslîse dair eleştirilere yer vermiştir (Gazzali, 1973, ss. 126-145). Bu alimler, İslâm düşüncesi içinde sıkça referans verilen ve dini metinlerin akıl ve mantık çerçevesinde yorumlanması gerektiğini savunan önemli alimlerdir. Onların eleştirileri, Hıristiyanlık başta olmak üzere diğer dinlerin anlayışlarına yönelik derinlemesine analizler içerir ve İslâm kelâm geleneğinde önemli bir yere sahiptir.

6. Kelâm İlminde Sâbûnî Bağlamında Teslîs İnancı ve Eleştirisi

Sâbûnî, İslâm düşünürler ve bilginler arasında yoğun münazara ve tartışma konusu olan Allah'ın varlığı ve birliği gibi temel inanç meselelerinde aklî ve kelâmî delilleri kullanan önemli alimlerdenidir. Yazdığı *el-Kıfaye fi'l-hidâye* ve *el-Bidâye fî usûli'd-dîn* eserlerinde özellikle Allah'ın birliğini işlediği ulûhiyyet bölümünde aklî ve naklî delillerle ispatlamaya çalışmıştır. İslâm'da, vahiy ve akıl arasındaki uyum esastır. Tanrı'nın birliği, Kur'ân ve sahîh hadislerle sabittir ve bu, akıl yoluyla da doğrulanabilir bir gerçektir. Teslîs inancı ise ne akıl yoluyla ne de vahiy kaynaklarıyla desteklenememiştir.

Sâbûnî, Allah'ın birliğini, teslîs ve çoklu tanrı kavramının aklen kabul edilemez olduğunu belirterek savunur. İslâm teolojisinde Allah'ın zatında ve sıfatlarında kesin bir birlik olduğu, O'nun benzersiz ve bölünmez olduğunu vurgular. Sâbûnî'nin görüşlerinde Hıristiyanlıkta yer alan Üçlü Birlik (teslîs) doktrini eleştirmiştir. Sâbûnî, bu doktrini Kur'ân'ın öğretileri ve ışığında değerlendirir. Sâbûnî, Hıristiyanlıkta yer alan Üçlü Birlik anlayışının, İslâm'ın tevhid inancıyla bağdaşmadığını ve bu doktrin ne akıl yoluyla ne de vahiy yoluyla makul bir temele sahip olmadığını sonuç olarak belirtir. Bu tür inançların İslâm perspektifinden kesin bir şekilde reddedilmesi gerektiğini savunur. Sâbûnî teslîs inancında Üçlü Birlik olarak yer verilen Hayat, ilim ve zat-vücüt terimlerini teslîs'in bir yorumu olarak yine eleştirir. Hıristiyan teolojisinde bu terimler, genellikle Tanrı'nın üç ilâhî özelliğini ifade etmek için kullanılır. Sâbûnî'ye göre teslîs doktrininde sadece üç ilâhî özellik (zât/varlık, ilim/bilgi, hayat/yaşam) kabul edilirken, diğer ilâhî özelliklerin (güç, irade vb.) göz ardı edilmesi, Tanrı'nın eksiksiz doğasına aykırıdır. Eğer tüm mükemmel özellikler kabul edilirse, bu durumda daha fazla 'hypostasis' olması gerekirdi. Onlar, Allah'ın zatını bilgi ve yaşam sıfatları ile üçe ayırmışlardır. Ancak, bu durumda neden güç ve irade gibi diğer sıfatları da ekleyerek sayıyı beşe, işitme ve görme sıfatlarını ekleyerek yediye ya da diğer mükemmel sıfatlarla daha da büyük sayılara çıkarmamışlardır? Öte taraftan İslâm teolojisinde bu sıfatlar, Allah'ın mutlak birliği ve bölünmez bütünlüğü çerçevesinde ele alınır. Hıristiyanlıkta ise bu sıfatlar, teslîs anlayışının bir parçası olarak, Tanrı'nın üç kişiliğine atfedilir:

1. Zat-Vücüt (Essence-Substance): Hıristiyan teolojisinde bu, genellikle Tanrı'nın temel doğası veya özü olarak kabul edilir. Bu bağlamda, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh, aynı özü paylaşır ancak farklı kişilikler olarak var olurlar. Bu, her üç kişinin de aynı Tanrı'nın farklı tezahürleri olduğu anlamına gelir.

2. İlim (Knowledge): Bu sıfat genellikle Oğul ile ilişkilendirilir. Hıristiyan inancında Oğul, yani İsâ Mesih, Tanrı'nın bilgisini temsil eder ve insanlıkla Tanrı arasındaki ilâhî bilginin iletişimini sağlar. Hz. İsâ'nın dünyaya gelmesi ve öğretileri, Tanrı'nın bilgisinin insanlara açıklanması olarak görülür.

3. Hayat (Life): Bu sıfat, çoğunlukla Kutsal Ruh ile bağlantılıdır. Kutsal Ruh, inananların içinde yaşayan ve onlara ruhsal yaşam veren ilâhî güç olarak kabul edilir. Bu, Hristiyanların manevi hayatını sürdürmelerini ve ruhsal gerçekleri anlamalarını sağlayan ilâhî bir enerji olarak tanımlanır.

Hristiyan teolojisinde, bu üç sıfat, Tanrı'nın üç kişilikteki birliğini ve çeşitliliğini yansıtır. Teslîs doktrini, bu üç ilâhî özelliğin veya kişiliğin eşit ve ayrılmaz bir şekilde bir arada var olduğunu öğretir. Her biri, Tanrı'nın bütünlüğünden bir parça olarak kabul edilirken, her biri Tanrı'nın farklı yönlerini ifade eder ve insanlıkla olan ilişkisini şekillendirir. Tanrıya dair hulûl, bölünme ve hadis varlık olmaya dair emmareleri taşıdığından Hristiyanların bu yaklaşımları Sâbûnî tarafından Kur'ân ışığında eleştirilmiştir. Nitekim Kur'ân ayetlerinde ve hadislerde teslîs inancı sıklıkla eleştirilmiş yorum ve te'vil kaldırmaz tam bir şirk olarak değerlendirilmiştir. İslâm inancında ne Hz. Meryem ne de Hz. İsa ilâhî niteliklere sahiptir; her ikisi de yaratılmış, Allah'ın kullarıdır ve İlahi özün insani ilişkilere indirgenmesi, Tanrı'nın mutlak ve bağımsız doğasına aykırıdır (Çelebi, 2006, ss. 391-401).

Hristiyanlar, Tanrı inancı üzerine yüzyıllar boyunca devam eden belirsizlik döneminde Hz. Meryem'in bu özelliğine yeni bir boyut kazandırmak için çaba göstermişler ve Hristiyan mezheplerinde onun doğası hakkında çeşitli teoriler geliştirilmiştir. Kur'an, Hz. İsa ve Hz. Meryem hakkındaki ilahlık iddialarını eleştirir. Kur'an'da Allah'a nisbetle yer verilen Ey Meryem oğlu İsa! İnsanlara sen mi Allah'ın dışında beni ve annemi birer tanrı kabul edin' dedin? şeklindeki soru, Hz. Meryem'i teslîs inancının ögesi haline getirecek kadar ileri giden hristiyanları gerekse bu derecede olmasa bile genellikle Hz. Meryem'in mahiyeti hakkında aşırılıklar taşıyan hristiyan telakkileri mahkûm etmektedir. Hz. Meryem'in bir insan olduğuna dair vurgu yapılması, Hristiyanlıkta sadece Hz. İsa ile sınırlı kalmayan insan üstü varlık anlayışını gösterirken, bahsi geçen ayet, ona Tanrıça muamelesi yapanların varlığına işaret eder. Sâbûnî'nin üçlü Teslîs hakkında konuşurken Tanrı'nın eşi olarak bahsettiği Hz. Meryem hakkındaki tarihi bilgiler, Arabistan'da Collyridienler olarak bilinen ve Hz. Meryem'e tanrıça gibi saygı gösterip resimlerde ona tatlı yiyecekler sunan kadınlardan oluşan sapkın bir Hristiyan grubunun varlığına işaret eder. Ancak Kur'an'ın bu tür yerel kalmış sapkın bir eğilimi işaret etmesinin asıl amacı, Hristiyanlıkta yaygın olarak kabul gören Hz. Meryem anlayışını aşırı yüceltmeyi eleştirmek ve bu anlayışın onu tanrılaştırmaktan farklı olmadığını belirtmek olabilir. Gerçekten de Hz. Meryem'i theotokos (tanrı taşıyan) değil, anthropotokos (insan taşıyan) olarak tanımlayan İstanbul Patriği Nestorius'un bu görüşü, 431 tarihinde yapılan Efes Konsili'nde reddedilmiş ve ona Tanrı'nın anası (theotokos, mater dei) unvanı verilmiştir, bu da putperest dinlerdeki büyük tanrıça-ana tanrıça (Magna Mater), dişil elemana saygı gösterme adetlerinin yeniden canlanmasına zemin hazırlamıştır. Bu karardan sonra yapılan resim ve heykellerde bu açıkça görülür. Öte yandan, Protestanların Katolik kilisesine yönelik eleştirilerinden biri de kilisenin Meryem'i tanrılığa (bazılarına göre, üçlemeye) dahil ettiği yönündedir (Âl-i İmrân 3/116) Bu bağlamda Hristiyanlıkta Hz. Meryem figürünün teolojik konumlandırılması, tarih boyunca farklı ekoller ve mezhepler arasında süregelen bir tartışma konusudur. Katolikler, Meryem'in göğe yükseldiğine ve insanların dualarını dinleyip yanıt verdiğine inanır. Ancak, bu anlayış Protestanlar tarafından genellikle eleştirilmiştir. Protestanlar, bu tür uygulamaların İncil'deki öğretilerle uyumsuz olduğunu savunurlar. İslâm, Meryem'in bu şekilde tanrılaştırılmasını, Kur'ân'daki tevhit anlayışına tamamen zıt olarak görür. Kur'ân, Allah'ın varlığının ve sıfatlarının bölünemez ve tartışılmaz olduğunu öğretir. Her türlü ilahlık atfının, sadece Allah'a mahsus olduğunu vurgular. İslâm'a göre, Hz. Meryem ve Hz. İsa gibi peygamberler ve kutsal kişilikler, Allah'ın yarattığı kullardır ve hiçbir şekilde ilahlaştırılmazlar. Bu bakış açısı, Kur'ân'ın tevhid kavramını koruma konusundaki katı tutumunu yansıtır (Maide, 5/116) Bu eleştiriler, İslâm'ın Hristiyanlık içindeki bazı teolojik eğilimlere karşı ortaya koyduğu teolojik ve doktrinel bir tepkiyi temsil eder ve İslâm'ın kesin monoteistik çerçevesini pekiştirir (Tümer, 2021, ss. 128-136). İslâm teolojisine göre, Allah'ın birliği (tevhid) ve bölünmezliği, Kur'ân'ın ana öğretilerinden biridir. İslâm'da Allah'ın sıfatlarına ilahlık atfedilmesi

kesinlikle yasaktır. Bu yüzden, Hıristiyanlık içinde Meryem'e yapılan ilahlık atfı, İslâm düşüncesine göre ciddi bir teolojik sapma olarak kabul edilir (Râzî, 1981, 12/52). Hıristiyanlık içinde Meryem'in Theotokos (Tanrı'nın Annesi) olarak adlandırılması, Katolik ve Ortodoks Hıristiyanların dini inançlarında önemli bir yer tutar. Ancak, bu inanç Protestan mezhepleri tarafından sıklıkla eleştirilmiştir. Protestanlar, dini uygulamalarda İncil'in metnine daha sıkı bir bağlılık vurgularlar ve Meryem'in aşırı yüceltilmesini, özellikle ona yönelik tapınma eylemlerini, İncil'e uygun olmayan bir uygulama olarak görürler (Yağır, 2013, ss. 119-120).

Kelâm alimlerine göre Kur'ân ışığında İslâm'da bahsedilen teslîs anlayışı ile kilisenin teslîs inancı arasında fark vardır. Kur'ân, Hıristiyanlık içindeki teslîs inancını ele alırken, genellikle bu inancı Baba, Oğul ve Meryem olarak tanımlar. Bu tanımlama, Hıristiyan doktrininde genel kabul gören Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklindeki teslîs anlayışından farklıdır. Wolfson'un Kur'ân'ın Hıristiyanlık'taki teslîs inancına yönelik eleştirileri ve İslâmî kelâm alimlerinin bakış açılarına dair analizi, İslâm düşüncesindeki teslîs anlayışının incelenmesi açısından önemli bir katkı sağlar. Kelâmcılarla aynı kanaati taşıyan Wolfson'a göre, Kur'ân, Hıristiyan teslîs inancını Allah, İsa ve Meryem olarak tanımlarken, kilise teslîsi Baba, Kelime (önceden var olan Mesih) ve Kutsal Ruh olarak kabul etmiştir (Sâbûnî, t.y., ss. 62-67; N. Sâbûnî, 2005, ss. 21-22; Wolfson, ss. 49-54). Kur'ân, Hıristiyanlıkla ilgili ayetlerde, İsa ve Meryem hakkında, İsa'nın Allah'ın Oğlu olamayacağını ve Meryem'in iffetli olduğunu belirtir. Bu, İslâm'ın Hıristiyanlık anlayışının ve özellikle İsa ve teslîs konusundaki eleştirilerinin bir parçasıdır. Thomas Michel, Teslîs hakkında bazı bilgilerin kaynağını Arap paganizmine dayandırmaktadır. Kur'an'ın eleştirdiği Teslîs inancına dair, Hicaz bölgesindeki Hıristiyanların dini eğitimlerinin yetersiz olması nedeniyle Hıristiyan doktrinleri hakkında sağlam bilgilere sahip olmadıklarını, bu yüzden Arap Hıristiyanların şirk içeren kavramları kolayca benimsemiş olabileceklerini ifade etmektedir. Bahsedilen Arap Hıristiyanlar Yüce Tanrıyı Baba, Meryem'i ulu Ana ve Hz. İsa'yı da fiziksel olarak Tanrı ile Meryem'den doğan oğul Rab ile özdeşleştirmişlerdir. O, bu tür inancın hem kilise tarafından hem de Kur'an'ın, Hicaz'da yaşayan yarı Hıristiyan bir şirk topluluğunu kınadığını belirtmektedir (Michel, 1992, ss. 72-73). Michel, İsa ile Tanrı arasındaki ilişkiyi anlamak için sufi yazarların dile getirdiği hulul ve ittihad kavramlarının önemli olduğunu belirtmiştir. Orta çağ Arap Hıristiyan yazarlar, İsa'nın Babası ile olan ilişkisini anlatmak için bu terimleri kullandıklarına dikkat çekmiştir. Michel, Tanrı ile bu özel bağ nedeniyle İsa'ya Tanrı Oğlu denildiğini, bu ifadenin hiçbir zaman fiziksel bir doğum anlamına gelmediğini vurgulamıştır. Michel'a göre, Tanrı oğlu unvanı, İlkçağ kilisesinin İsa'nın benzersiz doğasına olan inancını ifade etmek için kullandığı bir yöntemdir. Bu sebeple Hıristiyanlar Tanrı'nın İsa aracılığıyla insanlarla iletişim kurduğuna inanmaktadırlar (Michel, 1992, ss. 66-67). Bu önemli farktan olacaktır ki Amr bin Âs, müslümanların İsa Mesih'e dair görüşlerini eleştirel bir şekilde Necâşî'ye Onların, Meryem oğlu İsa'yı bir kul olarak bildiklerini ihbar edince müslümanlar Necâşî'nin (ö. 9/630) huzuruna çıktıklarında, Necâşî, Hz. İsa hakkındaki bilgi sorar. Hz. Ca'fer, İsa'nın Allah'ın kulu ve elçisi olduğunu, Hz. Meryem'in oğlu olarak babasız doğduğunu ve Allah'ın Hz. Adem'i yarattığı gibi İsa'yı da babasız yarattığını ifade etti. Bu açıklamalar üzerine Necâşî, yerden bir saman çöpü alarak, İsa Mesih'in müslümanların açıkladığından farklı olmadığını, aralarında minimal bir fark bulunduğunu belirten bir benzetme yapmıştır. Necâşî'nin inancının makbûliyetinden olacak ki Necâşî'nin vefatını Medineliler'e bizzat Hz. Peygamber vererek onun gıyabında Cennetü'l-bakî' de cenaze namazını kıldırmasıdır (Hazm, 1996, s. 96).

Hıristiyanlıkta Hz. Meryem'in mahiyeti ve konumu hakkında farklı görüşler bulunur. Bazı Hıristiyan gruplar, onu sadece Hz. İsa'nın annesi olarak görürken, bazıları ona daha ilâhî bir statü atfeder. Michel' in eleştirdiği ve Kur'ân'ın da her defasında insan ve beşer olarak vurguladığı ve tevhid inancına aykırı bulduğu Hz. Meryem ve Hz. İsa inancının uzun yıllar süren teolojik tartışmaların bir yansımasıdır. Nitekim Tarih boyunca, özellikle Arabistan'da Collyridienler olarak bilinen bir grup, Hz. Meryem'i

tanrıça olarak kabul etmiştir. Bu, İslâm ve Hıristiyanlıkta kabul edilen monoteist inançlarla çelişen bir durumdur. Kur'ân, bu konuya değinerek, Hz. İsa ve Hz. Meryem'i Tanrı'ya ortak koşan inançları eleştirir ve reddeder. Hz. İsa, hiçbir zaman kendisinin ya da annesinin Tanrı'ya ortak edilmesini öğretilmediğini vurgular (Maide 5/116-117) Bu, Hıristiyan teolojisinde, Hz. İsa'nın Tanrı'nın insan bedenine bürünmüş hali olarak görülmesi ve bu yüzden de Meryem'in Tanrı'nın annesi olarak kabul edilmesi anlamına gelir. Bu inanç, esasında Hıristiyanlık öncesi felsefi akımların, özellikle Yeni Eflatunculuk'un Hıristiyanlığa uyarlanmış bir yansımasıdır ve İslâmiyet'in tevhid anlayışıyla bağdaşmaz. Bu nedenle Nüreddin es-Sabunî teslîs eleştirisini yaparken bunu baba, oğul ve eş olarak kabul edilen Meryem üzerinden yapmaktadır. Rûhu'l-kudüs e ise hiç yer vermemektedir (Ateş, 2021, 2/854-855).

Kelâm ilminde Allah'ın mutlak birliğini vurgulayan tevhit ile Hıristiyanlıkta Tanrı'nın bir ve üç oluşunu açıklamaya çalışan teslîs doktrini arasındaki teolojik ayrılıkları ele almak önemli bir konudur. Nüreddin es-Sâbûnî'nin el-Kifaye ve el-Bidaye eserlerinde özellikle Allah'a cevher olma isnadı ile cevher ve uknûmlar arasındaki ilahî ilişkiyi sorgular. Hıristiyan ilâhiyatında cevher ve uknûmlar arasındaki ilişki, zât ve sıfat münasebeti mi yoksa iki zât arasındaki ilişki mi olduğu belirsizliğini korumaktadır. Eğer uknûmlar sıfat olarak kabul edilirse, bu durum kadîm sıfatların somutlaşması ve zaman ile mekân özelliklerini taşıması gibi teolojik sorunlara yol açar. Diğer yandan, uknûmların yanı sıra cevherin varlıkta hangi fonksiyonları üstlendiği sorusu da netlik kazanmamıştır. Bu tür sorgulamalar, İslâmi ve Hıristiyan teolojik münazaralarında merkezi bir yere sahiptir. Kur'ân kelâm ilminde Allah'ın mutlak birliğini vurgulayan tevhit ile Hıristiyanlıkta Tanrı'nın bir ve üç oluşunu açıklamaya çalışan teslîs doktrini arasındaki teolojik ayrılıkları ele almak önemli bir konudur. Nüreddin es-Sâbûnî'nin el-Kifaye ve el-Bidaye eserlerinde özellikle Allah'a cevher olma isnadı ile cevher ve uknûmlar arasındaki ilahî ilişkiyi sorgular. Hıristiyan ilâhiyatında cevher ve uknûmlar arasındaki ilişki, zât ve sıfat münasebeti mi yoksa iki zât arasındaki ilişki mi olduğu belirsizliğini korumaktadır. Eğer uknûmlar sıfat olarak kabul edilirse, bu durum kadîm sıfatların somutlaşması ve zaman ile mekân özelliklerini taşıması gibi teolojik sorunlara yol açar. Diğer yandan, uknûmların yanı sıra cevherin varlıkta hangi fonksiyonları üstlendiği sorusu da netlik kazanmamıştır. Bu tür sorgulamalar, İslâmi ve Hıristiyan teolojik münazaralarında merkezi bir yere sahiptir. Hz. İsa'nın Tanrı'nın Oğlu ve Meryem'in Tanrı'nın eşi olarak tanımlanması, yaratılmış varlıkların ilişkilerine dayandırılan bir benzetme olarak Tanrı'nın yaratıklara ihtiyaç duyduğunu ve bölünebilir olduğunu öne sürüp İlahî özün bütünlüğüne aykırı olduğundan reddedilmiştir. İslâm kelâmında, Allah'ın basit (yani bölünmez) ve tek olduğu öğretilir. Sâbûnî, Allah'ın sadece zatında değil, aynı zamanda sıfat ve fiillerinde de kesin bir birlik içinde olduğunu vurgular. Bu, Allah'ın her türlü parçalanmadan ve çokluğa bölünmeden uzak tek ve eşsiz olduğunu gösterir. Tanrı'nın birden fazla öz veya kişilik içerdiği fikri, O'nun mutlak birliği ve basitliği anlayışıyla çelişir. Bu, Tanrı'nın doğasının parçalara ayrılamayacağı ve O'nun tek bir özde tezahür ettiği anlamına gelir. Sâbûnî, Allah'ın bir ve tek olmasının aklen zorunlu olduğunu, birden fazla ilahın var olmasının ise aklen mümkün olmadığını öne sürer. Çoklu tanrılar iddiasının mantıksal çelişkilerle dolu olduğunu belirtir. Birden fazla Tanrı'nın varlığını kabul etmek, her birinin sınırlı ve mahsur kaldığı, dolayısıyla yok olmaya mahkûm olduğu anlamına gelir ki bu durum, tanrısal özelliklerle bağdaşmaz. Sâbûnî'ye göre, teslîs inancı akli ve nakli delillerle desteklenemez. Tanrı'nın 'Baba' olarak adlandırılması ne akılla ne de vahiy ile ispatlanabilir bir durum değildir. Bu nedenle Sâbûnî Hıristiyan doktrininde Hz. İsa'nın ve Hz. Meryem'in konumuna dair yapılan vurguları eleştirir. İsa'nın divinitysi ve Meryem'in eş olarak gösterilmesi, Sâbûnî'ye göre İslâm'da kabul edilemez en çirkin iddia olarak görülür. Hz. Meryem'i Allah'ın eşi ve İsa'yı da O'nun oğlu olarak kabul eden Hıristiyanların bu görüşü Allah'a isnat edilen en çirkin görüştür. Çünkü bu düşünce, Allah'ın ihtiyaç sahibi olduğunu ve parçalanabilir olduğunu öne sürmektedir ki bu iddialar, yaratılmışlık belirtilerindedir. Tanrı'nın mutlak bağımsızlığı ve bölünemez bütünlüğü, İslâm inancında temel prensipler arasındadır. Allah, herhangi bir ihtiyacı

olmayan ve varlıkların hepsinden bağımsız olan mutlak varlıktır. Dolayısıyla, Tanrı'nın insan benzeri ilişkilere tabi tutulması, O'nun yüce özüne yapılan bir haksızlık olur. Çünkü bu, Tanrı'nın yaratıklara muhtaç olduğu anlamına gelir ki bu, Kur'an'ın kesinlikle reddettiği bir iddiadır. Sâbûnî, Hz. İsa'yı Allah'ın kelâmı gibi ezeli varlık olarak gören Hıristiyanlığı ve ilâhî sıfatlar konusunda İlahi kelâm'ın hadis olduğunu söyleyen Mu'tezile'nin de görüşlerini eleştirir. Sâbûnî'ye göre Allah'ın sıfatlarının da O'nun zatı gibi bir ve bölünmez olduğunu savunur. Allah, kudret, ilim, irade gibi sıfatlarıyla tek ve benzersizdir. Allah'ın sıfatlarını inkâr etmek veya O'nu sınırlı bir varlık olarak göstermeye çalışmak, O'nun ulûhiyetine aykırıdır. Allah'ın diğer varlıklardan tamamen farklı ve benzersiz olduğu ilkesi üzerinde özellikle duran Sâbûnî Allah'ın cisim, cevher veya araz gibi sınırlı kavramlarla tanımlanamayacağını, yer ve zaman gibi insanî kategorilere tabi olmadığını vurgular. Bu, İslâm teolojisinde Allah'ın mutlak tenzih anlayışını pekiştirir. Diğer taraftan ona göre 'Baba' ve 'Oğul' terimleri arasındaki ilişki, birinin diğerinden önce gelmesi gerektirir. Bu, sonsuz ve değişmez kabul edilen ilâhî özün sürekliliği ile çelişir. Baba'nın var olabilmesi için Oğul'un var olması gerektiği iddiasını, mantıksal bir tutarsızlık olarak görür (Neseî, 2004; 1/88, 92, 148; Sâbûnî, t.y., ss. 62-67; N. Sâbûnî, 2005, ss. 21-44).

Sâbûnî'nin yaklaşımı, ilâhî birliğin mantıksal ve teolojik temellerini sağlamlaştırırken, aynı zamanda çoklu tanrı inancının çelişkilerini ve problemlerini de ortaya koymaktadır. Sâbûnî, Hz. İsa'nın mucizelerini de değerlendirir ve bu mucizelerin, Hz. İsa'nın peygamberler zincirindeki diğer peygamberlerle paralellik gösterdiğini ve onun da diğer peygamberler gibi sadece Allah'ın izniyle hareket ettiğini vurgular. Böylece Hz. İsa'nın diğer insanlardan ayrı bir konumda olmadığı, tüm mucizelerin Allah'ın izniyle gerçekleştiği sonucuna varır. Sabûnî'ye göre İsa'nın mucizeleri, onun peygamber olduğunu gösterir ancak bu mucizeler onun ilahlılığını kanıtlamaz. İslâm peygamberleri de benzer şekilde, kendi dönemlerinde insanların başaramadığı mucizeleri Allah'ın izniyle gerçekleştirmiştir. Bu durum, Hz. İsa'nın diğer peygamberlerle eşdeğer olduğunu ve onun da yalnızca bir insan olduğunu gösterir. Özellikle Mâtürîdî kelâm alimlerine göre yüce Allah'ın bütün sıfatları ve isimleri ezeli olup sonradan hadis bir şekilde meydana gelmezler. Çünkü kadim bir varlık hadis olan bir varlığa mahal teşkil edemez. Allah'ın dışında bir sıfat veya isim meydana gelirse bu durumda mekânsız bir şekilde yer ve konum olmaksızın meydana gelmesi lazım gelir ki bu durumda zatı olmayan bir ismin veya sıfatın meydana gelmesi demek olur ki böyle bir şey mümkün değildir. Ya da Allah'a ait bâki olan bu sıfatın hadis olan bir varlık üzerinde meydana gelmesi lazım gelir ki bu durumda o sıfat Tanrı'nın değil tutunduğu varlığın sıfatı olacaktır. Böyle bir şey mümkün olamayacağı için özellikle Mâtürîdî alimler Allah'ın bütün sıfatları kadimdir demişlerdir (Sâbûnî, t.y., ss. 62-67). Bu durumda Hz. İsa'nın cevhere ve araza sahip şekli yeri yönü haiz belli mümkün yapıda bir varlık olduğu aşikârdır. Öyle ise Hz. İsa'nın zat sıfat ve isim olarak kadim ve Tanrı'nın bir uknumu olması mümkün değildir. Kısacası Allah'ın kelâm sıfatı bağlamında ol emriyle meydana gelmiş bir varlığın Allah'ın kelimi-logos olması itibarı ile kâdimiyeti mümkün değildir (Nîsâ 4/171) Şayet bu şekli ile Allah'ın dışındaki bir varlıktan bu şekilde bir kâdimiyetten bahsedilecek olursa Hz. İsa ile diğer bütün hadis varlıklar arasında herhangi bir fark olmayacaktır. Bu durumda, Hz. İsa'nın özü itibarıyla Tanrı'nın bir parçası olması ile diğer tüm varlıkların Tanrı parçacığı olması arasında bir fark kalmayacaktır. Bu da panteist felsefenin iddia ettiği gibi, zorunlu ve mümkün, kadim ve hâdis varlıklar açısından mümkün olmayan bir durumdur. Bu bağlamda Allah'ın ilminde ve kelâm sıfatında yer bulan bütün varlıklar Allah'ın kelâmına ve ilmüne mazhar olmakla beraber onun ilim ve kelâm sıfatının taşıyıcıları mahlulü ve bir parçası olamazlar. Bu durum varlığa Tanrı'nın hulul ettiği, Tanrı'nın kelâmına ve ruhuna mazhar olduğu Tanrının iki özelliği olan ezeliyet ve kâdimiyet payesine çıktığı anlamına gelemez. Diğer taraftan Hıristiyanların logos müslümanların kelim dedikleri Hz. İsa için Allah'ın kelâmı hadistir bu bağlamda ele alındığında Hz. İsa'da hadistir diyen diyen Mutezile'ye göre Allah'ın kelâm sıfatından maksat sesler, harfler, diller, lehçe, kıraat ve kitabettir ve bunlar hadistir. Ehl-i sünnete göre ise Allah'ın kelâm sıfatı kelâm nefsihi

bunda maksat sesler ve harfler değil taşıdığı manadır. Bu tarife göre Kur'ân'dan maksat manadır. Bu durumda Allah'ın kelâmı ezeli olup hadis değildir. Bu iki ince çizgiyi gören imam Azam Ebu Hanife' bu iki bakış açısını birleştirerek şu sonuca varmıştır. Allah'ın kelâmı Kur'ân; mushaflarımızda yazılmış, kalplerimizde mahfuz edilmiş, dillerimiz de okunmuş, Hz. Peygambere indirilmiştir. Lafzı mahluk, hitabeti mahluk, kıraati mahluktur ancak kendisi gayri mahluktur (Neseft, 2004, 1/259-261; Hakkı, 1339, 2/113-119) Bu bağlamda cevher olarak hem Kur'ân'ın arazının ve hem de O'na benzetilen Hz. İsa'nın Mutezili bir bakış açısıyla araz ve cevher ilişkisi içerisinde mahluk olduğu bütün kelâmcıların üzerinde ittifak ettikleri bir konu olarak görülmektedir. Ancak Ehl-i sünnetin işaret ettiği gibi burada Allah'ın kelâm sıfatından maksat onun lafzı değil O'nun nefsi kelâmıdır. Kur'ân'ın kelâm nefsi tarafını göremeyen ve onu mahluk olarak gören Mu'tezileye karşı Allah'ın mahza ona ait olan kelâm nefsi'nin tezahuru ve işitilmesinin imkânı bağlamında imam Eş'arî, Allah'ın kelâmının duyulmasının imkân dahilinde olduğunu söylerken imam Mâtürîdî böyle bir şeyin asla mümkün olamayacağını dile getirmiştir. Eş'arî teorisini İbn-i Fûrek'e göre Kur'ân okunduğunda iki şey dinlenilir bir tanesi Allah'ın kelâmı ki bu baki ve ezeli olan ilâhî mesajdır diğeri ise okuyanın sesi. Yine Eş'ari başka bir alim olan Bâkîllânî'ye göre Allah'ın kelâmını işitmek nedensellik sebep ve sonuç ilişkilerinde hadis olan adetler üzerinde kadim olan bir sesin işitilmesi mümkün değildir. Ancak Yüce Allah nefsi kelâmını istediği kuluna nedensellik kurallarının dışında hilafı adet olarak işitilebilir. Ancak bunu araz ve cevher olan ses ve harfleri kullanmaksızın yapar kaydını koyar. Buna karşı Ebu Mansur el- Mâtürîdî varlık alanında kadim olan bir varlığa ait özelliklerin hadis bir varlık tarafından taşınması ve onun Kelâm sıfatına mazhar olması, onu işitmesi ve onu taşıması asla mümkün değildir. İşitilen sesin hadis varlıklar üzerinden bize taşınan İlahî manalar olması mümkün ancak ilâhî sese-kelâm lafzî bizzat mazhar olmanın her iki dünyada imkânı yoktur. Bu konuda imam Mâtürîdî'nin görüşleri haklı görülmekle beraber neticede hem Kur'ân'ın ve hem de Hz. İsa'nın Allah'ın kelâmı veya Hıristiyanların deyimiyle logos olması hadis, cevher ve araz olmaları bağlamında Hıristiyanların iddia ettikleri gibi Kur'ân benzeri kelâm olarak düşünülse dahi misli bir kıyasla kadim olamayacağı gayet açıktır (Cahiz, 1992, 1/294-295; Hazm, 1974, ss. 156-157).

Sâbûnî'nin bu bakış açısının diğer mezheplerle uyum içerisinde olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz. Nitekim Mutezile mezhebi, Hz. İsa, Hz. Meryem ve Allah inancı konusunda, İslâm'ın temel kaynaklarına dayanarak, aynı şekilde akli ve mantıksal bir yaklaşım sergiler ve özellikle Hıristiyanlıkta merkezi bir yer tutan teslis doktrinine yönelik eleştirileriyle, İslâm'ın tevhid anlayışını güçlü bir şekilde savunur. Önemli bir Mutezili teorisyen olan Kadî Abdülcebâr, Mu'tezile'nin öncü isimlerinden biri olarak, Hıristiyan teolojisinde merkezi bir yer tutan teslis doktrinine yönelik eleştirilerde bulunmuştur. Abdülcebâr'ın eleştirileri, özellikle İznik ve Kadıköy Konsilleri tarafından formüle edilen ve daha sonra geliştirilen İsa'nın hem tam bir insan hem de tam bir tanrı olarak kabul edildiği doktrin üzerine yoğunlaşır. Abdülcebâr, İsa'nın insani yönüne dikkat çekerek, onun herhangi bir insan gibi doğal bir doğumla dünyaya geldiğini ve bir annesi olduğunu vurgular. Bu, İsa'nın yaratılmış bir varlık olduğunu gösterir; bu durum İslâm inancına göre, Allah'ın zatından ete bürünen bir parça olarak kabul edilmesiyle çelişir. Abdülcebâr bu noktada, Hz. İsa'nın ilâhî bir özün parçası olarak değil, yalnızca Allah'ın bir peygamberi ve kulu olarak kabul edilmesi gerektiğini savunur (Kâdî Abdülcebâr, 1988, s. 117). Abdülcebâr, bu öğretinin, her biri ayrı özelliklere sahip olan üç ilâhî şahsın aynı anda bir tek ilâhî özde birleştiği iddiasını, İslâm'ın kesin birliğe ve Allah'ın bölünmez zatına olan inancıyla kıyaslayarak eleştirir. Ona göre, bu üçlü yapı, akli ve mantıksal olarak, Allah'ın mutlak birliği ile bağdaşmaz. Trinitenin temsil ettiği üç iken bir ve bir iken üç kavramları, Baba, Oğul ve Kutsal Ruh'un hem ayrı özgün kişilikler olarak hem de tek bir ilâhî özde birleşen varlıklar olarak tanımlanmalarıyla çelişkili olan bu teolojik yapıyı Kadî Abdülcebâr, bireysel özerklikleri olmaksızın birbirlerine bağımlı olan ilâhî kişilikler üzerinden eleştirir. Bu bağımlılık, her bir ilâhî şahsiyetin tam anlamıyla özerk olamayacağını, dolayısıyla kendi başına tam ve bağımsız bir varlık olarak kabul edilemeyeceğini söyler.

Bu durum, Trinitenin kendi doktrin içinde çelişkiler yaratan bir teolojik problem olarak Abdülcebbâr tarafından eleştirilir (Kâdî Abdülcebbâr, 1988, ss. 109-110). Kutsal Ruh'un yaratılmış bir varlık olup olmadığı ve ilâhî bir statüye sahip olup olmadığı konusundaki belirsizlikleri ele alan Abdülcebbâr, Kutsal Ruh'un yalnızca Allah'ın emirlerini yerine getiren bir melek olduğu İslâmi görüşünü savunarak, Trinite doktrininde Kutsal Ruh'a atfedilen tanrısal özellikleri eleştirir. Kutsal Ruh'un tabiatı konusunda, Abdülcebbâr, Hıristiyan mezhepleri arasındaki farklı yorumları birlikte ele alır. IV. yüzyılın sonlarında Makedonius tarafından ileri sürülen ve sonrasında İstanbul'da toplanan İkinci Genel Konsil'de reddedilen yorumlar, Abdülcebbâr tarafından, Kutsal Ruh'un ilâhî bir statüye sahip olup olmadığı net bir şekilde ifade edilmemesi olarak değerlendirilir. O, Kutsal Ruh'un yalnızca Allah'ın emirlerini yerine getiren bir melek olduğu İslâmi görüşüne işaret ederek, teslîs doktrininde Kutsal Ruh'a tanrısal özellikler atfedilmesini kabul etmez (Kâdî Abdülcebbâr, 1988, ss. 9-11). Bu bağlamda Mutezile, Hz. İsa'nın tabiatı gereği Tanrı ile ilişkilendirilen Hz. Meryem hakkında da Kur'an ve Hadislerle uyumlu bir anlayışa sahiptir. Hz. Meryem, yüksek ahlaki değerlere sahip, Allah tarafından seçilmiş ve Hz. İsa'nın mucizevi doğumuna vesile olmuş müstesna bir kadındır. Mutezile, Hz. Meryem'in kutsallığını ve ona atfedilen özel konumu kabul ederken, onu ilahlaştırılan veya insanüstü bir varlık olarak gören anlayışlara karşı çıkar.

Teslîs inancını reddeden başka önemli bir kelâm ekolu Eş'arîliktir. Eş'arîlik Allah inancını özellikle Kudret, İlim ve İrade sıfatları üzerinden inşa eder ve her şeyin yaratıcısı ve faili olarak Allah'ı merkeze alan bir mezheptir. Bu yaklaşım, Eş'arîliğin, Allah'ın mutlak egemenliğini ve tekliğini vurgulayan bir Tevhid anlayışını benimsediğini gösterir. Eş'arî aynı zamanda Hıristiyanlıkta merkezi bir yer tutan teslîs doktrinine karşı önemli eleştiriler geliştirmiş, bu eleştirileri akli ve nakli delillerle desteklemiştir. Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfü'l-Musallîn adlı eserinde, farklı inanç ve mezheplerin görüşlerini ele alırken, Hıristiyanlık ve teslîs inancına değinmiş, Hıristiyanlığın tabiatı ve teslîs inancı bağlamında, Hz. İsa'nın tabiatı üzerine düşünceler ve Şii inancındaki Hz. Ali hakkındaki görüşlerle paralellikler kurmuştur. Eş'arî, farklı inançların ilâhiyat anlayışlarını incelerken, Hıristiyanların cevher kavramını nasıl tanımladıklarına da değinmiş ve Hıristiyanların, cevheri, zâtıyla var olan şey olarak tanımladıklarını söylemiştir (Çınar, 2021, ss. 79-110; Eş'ari, 1995, 1/66-88).

Eş'arî alimlerden İmamü'l-Harameyn el-Cüveynî (ö. 478/1085) teslîs inancı üzerine Eş'arîliğin bakış açısını özetler niteliktedir. Cüveynî Hıristiyanlığın Allah'ın cevher olduğu inancını eleştirerek, cevherin, uzayda yer kaplayan ve kendi kendine var olan bir şey olduğunu, dolayısıyla Allah'ın cevher olamayacağını savunmuştur. El-Cüveynî, Kitâbu'l-İrşad ve eş-Şamil fi Usûli'd-Dîn adlı eserlerinde Hıristiyanlıkla ilgili görüşlerini işlemiş, Hıristiyan inançlarının ayrıntılarına girmeden, İslâm tevhid anlayışıyla çelişen yönlerine dikkat çekmiştir. Özellikle eş-Şamil adlı eserinde, Hıristiyanlıkla ilgili bölümde, cevher, uknumlar ve teslîs inancını ele alarak, Hıristiyan mezheplerinin bu konudaki görüşlerini değerlendirip eleştirmiştir (Cüveynî, 1950, ss. 64-65). Eş'arîlik'te Hz. İsa inancı, İslâm'ın genel çerçevesi içinde, onun Allah'ın kulu ve elçisi olduğu temel prensibi üzerine kurulmuştur. Eş'arîler, Hz. İsa'nın ilâhî bir varlık olarak kabul edilmesine karşı çıkarak, onun bir peygamber olduğunu ve mucizelerinin Allah tarafından gerçekleştirildiğini vurgularlar. Bu mezhebin kurucusu Ebü'l-Hasen el-Eş'arî'nin Hıristiyanlıkla ilgili doğrudan bir reddiye yazmamış olması, onun ve mezhebinin Hıristiyanlık eleştirilerini daha geniş bir itikadi ve kelâmî çerçevede ele aldığını gösterir. Eş'arîlik içerisinde önemli bir figür olan Muhammed b. Tayyib el-Bâkillânî de özellikle Kitabu't-Temhîd adlı eserinde Hıristiyanlıkla ilgili görüşlerini detaylandırmış, İslâm'ın tevhid anlayışıyla çelişen Hıristiyan inançlarına eleştiriler yönelterek, teslîs inancı gibi konuları akli açıdan değerlendirmiştir. Bâkillânî, Hıristiyanlığın ilâhiyat anlayışını ve teslîs inancını ele alırken, aynı zamanda İncil metinlerine atıfta bulunarak eleştirilerini pekiştirmiştir. Bâkillânî'nin Hıristiyanlık eleştirileri, özellikle dönemin Hıristiyan mezheplerinin inançları üzerine yoğunlaşmış ve bu mezheplerin görüşlerini aktararak, İslâm'ın tevhid

anlayışıyla olan çelişkilerini ortaya koymuştur. Bâkılânî, Bizans sarayında Hıristiyanlarla yaptığı tartışmalarda, Hz. İsa'nın ilahlığını reddeden ve onun Allah'ın kulu olduğunu vurgulayan argümanlar sunmuştur. Bâkılânî'nin eleştirileri, Hz. İsa'nın mucizelerinin Allah'ın fiili olduğu ve Hz. İsa'nın çift tabiatının, yani hem ilâhî hem beşerî özellikler taşımasının mantıksız olduğu üzerine odaklanır. Özellikle Bizans Sarayı'nda gerçekleştirdiği tartışmalarda Hıristiyan düşüncelerine yönelik ağır eleştirileriyle dikkat çeker. Hz. İsa'nın konumuna ilişkin sorulara, İslâm'ın genel kabulüne uygun olarak Allah'ın ruhu, kelimesi, kulu ve nebisidir şeklinde cevap verir ve Hz. İsa'nın ilahlığını reddeden argümanlar sunar. Bâkılânî, Hz. Adem'in de babasız doğduğunu ve bu durumun Hz. İsa için de geçerli olduğunu belirterek, Hz. İsa'nın mucizelerinin Allah tarafından gerçekleştirildiğini ve bu mucizelerin peygamberlere atfedilemeyeceğini akli bir yaklaşımla savunur. Ayrıca, Hıristiyanların Hz. İsa'nın çift tabiatı ve ittihadı üzerine kurduğu teolojiyi sorgular ve Hz. İsa'nın dünyaya geliş amacı üzerinden ilim ve hikmet sıfatları açısından eleştirilerde bulunur. Bâkılânî, Hz. İsa'nın çektiği eziyetler ve ölümü önceden biliyor olması gerektiğini, bu bilgiye sahip olmasına rağmen kendisini bu duruma sokmasının Tanrı'nın hikmet sıfatına aykırı olduğunu öne sürer. Hıristiyanların merhamet argümanını da çürüten Bâkılânî, Tanrı'nın insanlığı kurtarmak için kendisini acıya maruz bırakmasının gerekli olmadığını, kudret sahibi bir Tanrı'nın başka yollarla da insanlığı kurtarabileceğini savunur. Bu keskin ve akli temelli eleştirileriyle Bâkılânî, Hıristiyan teolojisine karşı güçlü bir İslâmi perspektif sunar ve tartışmalarda Hıristiyanları mantıksal olarak yanıltıklarını ispatlamaya çalışır (Karadaş, 2022, ss. 1-35; Bakılânî, 1947, ss. 89- 93)

Fahreddin er-Râzî gibi Eş'arî alimler de teslîs doktrinine yönelik eleştirilerde bulunmuş, Hıristiyanların Allah, Hz. İsa ve Hz. Meryem hakkındaki inançlarını sorgulamıştır. Razi, Hıristiyanların teslîs anlayışının aslında çok tanrıcılığa varan bir şirk olduğunu ve bu unsurların zat olarak değil, sıfat olarak anlaşılması gerektiğini ifade eder. Razi'nin eleştirileri, Eş'arîlik'in, Hıristiyanlıkta Allah tasavvurunun yanlışlığını ve İslâm'ın tevhid anlayışının üstünlüğünü akli delillerle ortaya koymaya çalıştığını gösterir. Razi'ye göre Hıristiyanlar bu görüşleriyle hem üç unsuru ayrı ayrı ilah olarak kabul eder hem de bu üçün birleşmesinden oluşan bütünü ilah sayar. Razi yaptığı bu eleştiriden sonra işin aslında bu çok unsurlu inancın ötesinde çok zatlî bir inanç yani bir tür şirk inancı olduğunu ifade eder. Bu durumda Hıristiyanlar açıklama yaparken bu unsurları her ne kadar sıfat diye tevil etseler bile aslında bunları zat olarak tahayyül ederler (Gürkan, 2011, 40/549-552; Râzî, 1934, 8/49-50, 12/52). Bu bağlamda Eş'arîlik'te Hz. Meryem'e ilişkin görüşler de Kur'an ışığında şekillenmiş, Hz. Meryem'in yüksek ahlaki değerlere sahip, Allah tarafından seçilmiş ve Hz. İsa'nın mucizevi doğumuna vesile olmuş müstesna bir kadın olarak kabul edilmiştir. Eş'arîler, Hz. Meryem'in kutsallığını kabul ederken, onu ilahlaştıran veya insanüstü bir varlık olarak gören anlayışlara karşı çıkarlar. Bu mezhep, Hıristiyanlıkta merkezi bir yer tutan teslîs doktrinine karşı çıkararak, İslâm'ın tevhid anlayışını güçlü bir şekilde savunmuştur.

Hıristiyanlıkta merkezi bir yer tutan teslîs doktrinine karşı, Kur'an ve Sünnet ışığında eleştiriler getiren bir başka kelâm ekolu ise Mâtürîdîlik'tir. Mâtürîdî eleştirileri, özellikle Hz. İsa'nın çift tabiatı ve ilâhî özelliklere sahip olması gibi Hıristiyan öğretilerine odaklanarak, akli ve nakli delillerle İslâm'ın tevhid anlayışını güçlü bir şekilde savunur. Mâtürîdîlikte Hz. İsa, Allah'ın peygamberlerinden biri olarak kabul edilir ve O'nun ilâhî bir varlık olarak görülmesine karşı çıkılır. İmam Mâtürîdî ve mezhebin diğer alimleri, Hz. İsa'nın doğası ve misyonu hakkındaki Hıristiyan inançlarını eleştirmiş, bu inançların yanlışlığını ve İslâm'ın Hz. İsa hakkındaki doğru anlayışını ortaya koymaya çalışmışlardır. İmam Mâtürîdî, Hz. İsa'nın yalnızca bir peygamber olduğunu ve O'na Tanrı veya Tanrı'nın oğlu gibi sıfatlar atfetmenin yanlış olduğunu vurgular. Mâtürîdî, Hıristiyanların Hz. İsa'ya ilişkin inançlarının temelinde yatan yanlış peygamber anlayışını eleştirir ve bu yanlış anlayışın tevhide dönüşmesi gerektiğini ısrarla savunur (Mâtürîdî, 2005, 2/304). Bu bağlamda Mâtürîdîlikte Hz. Meryem, İslâm'ın genel kabulüne

uygun olarak, yüksek ahlaki değerlere sahip ve Hz. İsa'nın mucizevi doğumuna vesile olan müstesna bir kadın olarak kabul edilir. Mâtürîdî alimleri, Hz. Meryem'e herhangi bir kutsallık veya insanüstü vasıf atfedene görüşlere karşı çıkar ve onun Kur'an ışığında anlatılan yüce konumunu vurgularlar. Bu mezhep, Hıristiyanlıkta merkezi bir yer tutan teslîs doktrinine karşı çıkarak, İslâm'ın tevhid anlayışını güçlü bir şekilde savunmuş ve İslâmî inançların akıl yoluyla nasıl desteklenebileceğine dair önemli örnekler sunmuştur (Sâbûnî, 2005, s. 21)

4. Sonuç Tartışma ve Öneriler

Teslîs inancı, Hristiyan teolojisinin ana esaslarından biridir ve Tanrı'nın üç farklı kişilikte var olduğunu ifade eder: Baba, Oğul (İsa Mesih) ve Kutsal Ruh. Baba, evrenin yaratıcısı ve koruyucusu olarak kabul edilirken, Oğul, Tanrı'nın beden almış hali olarak dünyaya gelen İsa Mesih'tir. Kutsal Ruh ise, Tanrı'nın gücünü ve varlığını insanların hayatında etkin kılan manevi varlıktır. Bazı Hristiyan mezheplerinde ise bu geleneksel teslîs inancı farklı şekillerde yorumlanır. Özellikle bazı gnostik ve heterodoks mezheplerde, Kutsal Ruh yerine Tanrı'nın eşi olarak Tanrıça Meryem kabul edilir. Bu görüş, Tanrı'nın dişil bir yönünü de içeren bir anlayışı temsil eder.

Sâbûnî teslîs inancını bilinen şekli ile Baba, Oğul ve Kutsal Ruh şeklinde değil; Tanrı, İsa ve Meryem şeklinde ele alarak herkes tarafından bilinmeyen bir teslîs anlayışını hem mantıksal çıkarımlarla hem de naklî delillerle sorgulamış, Hz. Meryem ile Hz. İsa'nın ilahî nitelikler taşıdığı iddiasının akli ve nakli açıdan çürütmüştür. Bu bağlamda Sâbûnî, Hristiyan teslîs doktrininin Katolik, Ortodoks ve Protestan inancına göre değil Kur'an'a uygun bir şekilde vahye konu olan ve Collyridianlar ve Mariamites inancına göre ele almıştır. Sâbûnî'nin teslîs inancın bu şekilde ele alması Hristiyan aleminde fazla bilinmeyen bir noktaya dikkat çekmesi bağlamında önem arz etmektedir. Thomas Michel genel teslîs inancında bir uknum olarak yer almayan Hz. Meryem'in Kur'an'da böyle yer verilmesinin sebebi olarak Arap putperestliğini gösterir. Kur'an'ın eleştirdiği Teslîs inancı hakkında, Hicaz bölgesinde yaşayan Hristiyanların dini eğitimlerinin yetersizliği sebebiyle Hristiyan doktrinleri hakkında sağlam bilgilere sahip olmamalarını, bu yüzden Arap Hristiyanların şirk içeren kavramları kolayca benimsemiş olabileceklerini belirtir. İlgili Arap Hristiyanlar Yüce Tanrıyı Baba, Hz. Meryem'i ulu Ana ve Hz. İsa'yı fiziksel olarak Tanrı ile Meryem'den doğan oğul Rab ile özdeşleştirmişlerdir. Bu tür inançların kilise tarafından reddedilmesinin yanı sıra, Kur'an'ın Hicaz'da yaşayan yarı Hristiyan bir müşriklik durumunu kınadığını ifade eder. Harry Austryn Wolfson'a göre, Kur'an, Hristiyan teslîs inancını Allah, İsa ve Meryem olarak tanımlarken, kilise teslîsi Baba, Kelime (önceden var olan Mesih) ve Kutsal Ruh olarak kabul etmiştir. Kur'an, Hristiyanlıkla ilgili ayetlerde, İsa ve Meryem hakkında, Hz. İsa'nın Allah'ın oğlu olamayacağını ve Meryem'in iffetli olduğunu belirtir. Sâbûnî Kur'an bağlamında Hz. Meryem ve Hz. İsa'yı ilahî birer varlık olarak değil ve iman sahibi kullar olarak tasvir eder ve bu şahısların insani doğasını ön plana çıkarır.

Hristiyanlığın temel akidesi olan teslîs inancı bağlamında yapılacak çalışmalar için Hristiyan teologların İslami eleştirilere nasıl cevap verdiği ve Hristiyanlık içerisindeki farklı mezheplerin teslîs anlayışlarına yönelik detaylı analizler önem arz etmektedir. Hz. Meryem ve Hz. İsa'nın ilahî özelliklere sahip olmadığına dair tezlerin tarihsel ve sosyolojik bağlamlarda da incelenmesi gerekmektedir. Bu bağlamda erken dönem Hristiyanlık ve İslam arasındaki etkileşimler değerlidir. Eleştirilerin dayandığı epistemolojik argümanlar ve bu argümanların modern teolojik tartışmalara katkıları araştırılmalıdır. İslam ve Hristiyan epistemolojilerinin karşılaştırılması, kelâm alimlerinin kullandığı dilin ve retorik Hristiyan teolojisiyle ilişkisi, İslam ve Hristiyan teolojilerindeki dil ve anlatım farklılıkları, bu iki inanç sisteminin anlaşılmasında katkıları sağlayabilir. Sâbûnî ve diğer kelâm alimlerinin teslîs doktrinine yönelik eleştirileri, modern teolojik ve felsefî tartışmalara nasıl entegre edilebilir? Bu bağlamda, modern

İslam düşüncesi ve Hristiyan teolojisi arasındaki diyalogu geliştirecek çalışmaların yapılması İslâm dininin yapmış olduğu tashîlerin anlaşılmasını sağlayabilir.

Yahudilikte yerilen Hz. Meryem ve teslîs inancı katolik ve ortodoks geleneklerde Hz. Meryem, Theotokos (Tanrı'nın Annesi) unvanıyla yüceltilmiş, bu unvan Meryem'in sadece Hz. İsa'nın annesi olarak değil, aynı zamanda Tanrı'nın annesi olarak kabul edildiğini ifade eder. Ancak bu yüceltme genel teslîs inancında görüldüğü gibi ona ilahî bir statü vermek anlamına gelmez. Buna karşılık, bazı Hristiyan mezhepleri Meryem'e özel bir statü atfeder ve teslîs inancını kabul eder. Protestan geleneklerinde ise Hz. Meryem'e olan bu yüceltme daha sınırlıdır ve ilahî bir konum atfedilmez. Diğer taraftan Collyridianlar, Arabistan Yarımadası'nda Hz. Meryem'i Tanrı olarak kabul edip ona taparlarken, Mariamites Tanrı, İsa ve Meryem'in oluşturduğu bir teslîse inanmışlardır. Sâbûnî, Hz. Meryem'i saygın bir mü'min olarak kabul etmekle birlikte ona ilahî bir figür ve varlık olarak kabul etmez ve teslîs inancını reddeder.

5. Kaynakça

- Akkavak, E., & M. Ünal. (2023). Hristiyanlıkta Teslis inancı ve teslis karşıtlığı. *Erciyes Akademi*, 37(4), 1460-1476. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.1323049>
- Ateş, S. (2021) *Kur'ân-ı Kerim ve yüce meâli*. Yeni Ufuklar.
- Aydın, M. (2017). *Hz. İsa'ya ne oldu*. Otto.
- Cahiz, E. A. (1992). *El-Beyân ve't-tebyin ve ehemmu'r-resail*. Şürûk.
- Cüveynî, İ. H. (1950). *el-İrşad ila kavâtu'l-edilleti fi usûli'l-i'tikad*. Hanci.
- Çelebi, İ. (2006). Mu'tezile. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 31, ss. 391-4019). Türkiye Diyânet Vakfı.
- Çetinkaya, A. (2013). *Hadis kaynaklarında Hz. İsa hakkında rivayetlerin incelenmesi* [Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi.
- Çınar, B. (2021). Eş'arî Ekolünde Allah tasavvuru. *Erciyes Akademi*, 35(1), 79-110. <https://doi.org/10.48070/erusosbilder.856291>
- Çoban, B. (2018). *Yahudilerden sonra Hristiyanlardan önce Hz. İsa*. İnsan.
- Demirci, K. (1998). Hristiyanlık *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.17, ss. 328-340). Türkiye Diyânet Vakfı.
- Dvornik, F. (1990). *Konsiller Tarihi İznik'ten II. Vatikan'a*, (Çev. M. Aydın). Türk Tarih Kurumu.
- Eş'ari, E. H. (1995). *Makalatü'l-islâmiyyin ve ihtilafü'l-musallin*. Asriyye.
- Fatiş, E. (2014). *Kur'ân'ın kabul ve reddettiği Mesih problemi*. Ravza.
- Gazzâlî, E. H. (1973). *er-Reddü'l-cemil*. Mecmaü'l-Buhusi'l-İslâmiyye.
- Gürkan, S. L. (2009). Dogmaya karşı akıl: Mâtürîdî'nin teslîs inancını tenkidi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19(1), 63-86.
- Gürkan, S. L. (2011). Teslîs *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C. 40, ss. 549-552). Türkiye Diyânet Vakfı.
- Haşimî, A. İ. (2005). *Rîsâletü Abdillâh b. İsmâil el-Haşimî ila Abdilmesih b. İshak el-Kindî*. Tekvîn.
- İbn Hazm. (1996). *el-Fasl fi'l-milel ve'l-ehvâ' ve'n-nihal*. Kütübi'l-İlmiyye.

- Karadaş, C. (2003). İsbat-ı nubuvvet ve peygamberlik ve Hz. Muhammed'in peygamberliği adlı eser üzerine. *Hadis Tetkikleri Dergisi*, 1(1), 149-165.
- Karadaş, C. (2022). *Kelâm düşüncesinde Allah ve alem anlayışları*. Anadolu Ay.
- Abdülcebbar, K. (1988). *el-Muğnî fî ebvâbi '-tevhîd ve 'l-adl*. Dârü'l-Kütüb.
- Kutluay, Y. (2001). *İslâm ve Yahudi mezhepleri*. Pınar.
- Mâtürîdî. (2005). *Te 'vilâtü 'l-Kur 'ân: el-Fatiha-el-Bakara = Te 'vilâtu ehli 's-sünne*. Mizan.
- Michel, T. (1992). *Hıristiyan Tanrıbilimine giriş: Dinler Tarihine katkı*. Orhan.
- Moosa, M. (1972). A new source on ahmad ibn al-tayyib al-sarakhsî: Florentine ms arabic 299. *American Oriental Society Dergisi*, 92(1), 19-24.
- Nesefî, E. M. (2004). *Tabsiratü 'l-edille fî usûli 'd-dîn*. Diyanet İşleri Başkanlığı.
- İnanlar, M. Z. (2020). Hıristiyan Teslisinin pagan kökleri. *İlahiyat Araştırmaları Dergisi*, 13(1), 131-152.
- Oymak, İ. (2021). Hıristiyanlığın teslis doktrinine kadı Abdulcabbar'ın eleştirisi. *Erciyes Akademi*, 35 (Özel sayı), 676-696. <https://doi.org/10.48070/erciyesakademi.924317>
- Râzî, F. (2016). *Münazarat: Dini ve felsefi tartışmalar*. Litera.
- Râzî, F. (1981). *Et-Tefsîru 'l-kebîr (Mefâtîhü 'l-gayb)*. Fikr.
- Sâbûnî, N. (2005). *El-Bidâye fî usûli 'd-din/Mâtüridiyye akaidi* (Çev. Bekir Topaloğlu). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Sâbûnî, N. (2013). *el-Kifaye fî şerhi 'l-bidâye fî usuli 'd-din* (Çev. Muhammed Aruçi). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Soyal, F. (2011). *İlk dönem islâm kelâmcularının teslîs eleştirileri* [Doktora Tezi] İstanbul Üniversitesi.
- Şehristânî, A. (t.y.). *el-milel ve 'n-nihal*. thk. Muhammed Seyyid Geylânî. Dâru'l-Ma'rife.
- Taberî, İ. C. (2001). *Câmi 'u 'l-beyân an te 'vili âyi 'l-Kur 'ân*. Hicr.
- Tümer, G. (2021). *Hıristiyanlıkta ve İslam 'da Hz. Meryem*. Türkiye Diyanet Vakfı.
- Verrâk, E. H. (1992). *Er-Red ale 't-teslîs*. Cambridge University.
- Waardenburg, J. (2006). Teslîs. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (C.40, ss. 548-549). Türkiye Diyânet Vakfı.
- Yagır, M. Y. (2013). *Fahreddîn Er-Râzî'nin tefsirinde Hıristiyanlık ve Hıristiyanlar* [Doktora Tezi] Harran Üniversitesi.
- Zeyrek, M. (2012). *Te 'vilâtü 'l-Kur 'ân ve edebî yorumlar*. Kayıhan.